

УДК 37(091)(477:476)"18/19"
DOI: 10.24919/2312-2595.3/45.203961

Галина ГРИЦЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (grycenko84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

Бібліографічний опис статті: Гриценко, Г. (2020). Чернігівщина в українсько-білоруських освітніх зв'язках кінця XIX – початку XX ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 3/45, 75–86. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.3/45.203961>.

ЧЕРНІГІВЩИНА В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ОСВІТНІХ ЗВ'ЯЗКАХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. *Мета статті* – дослідити роль і місце навчальних закладів Чернігівщини у громадсько-культурних зв'язках українців та білорусів періоду їх національно-культурного відродження. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності та об'єктивності в підході до явищ минулого на основі всебічного й комплексного аналізу джерел та наукової літератури. **Наукова новизна** статті полягає у спробі дослідження змісту освітніх взаємин українців і білорусів на Чернігівщині кінця XIX – початку XX ст.

Висновки. Білорусько-українські відносини в галузі освіти були фактично однобічними, що зумовлювалося складною ситуацією у сфері шкільництва Білорусії (не було жодного університету) і порівняно краще розвинутою системою освіти на українських землях. У Ніжинському, Глухівському інститутах навчалися чимало вихідців з Білорусії. Під час своїх навчальних і наукових студій білоруські студенти та вчені мали змогу ознайомлюватися з реальним життям українського народу, порівнювати своє ста-

© Галина Гриценко, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

новице зі становищем українців. Білоруські студенти також брали участь у численних гуртках і товариствах найрізноманітнішого характеру та спрямування. У цьому плані особливої уваги заслуговує творча діяльність на теренах Чернігівщини Я. Журби, Ф. Бозушевича, Я. Коласа. Перебування білорусів у різних навчальних закладах України сприяли налагодженню особистих контактів, які згодом активно долучилися до встановлення наукових взаємин, поширення знань та культури загалом. Усе це дає підстави говорити про міцну основу, на якій згодом розвинулися взаємини у сфері освіти, науки і літератури.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є вивчення українсько-білоруських освітніх зв'язків міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Україна; Білорусія; освітні зв'язки; Ф. Бозушевич; Я. Журба.

Halyna HRYTSENKO

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (grycenko84@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-5664>

To cite this article: Hrytsenko, H. (2020). Chernihivshchyna v ukrainsko-biloruskykh osvitnikh zviazkakh kintsia XIX – pochatku XX st. [Chernihiv region in the Ukrainian-Belarusian educational relationships at the end of XIX – beginning of the XX century]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 3/45, 75–86. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.3/45.203961> [in Ukrainian].

CHERNIHIV REGION IN THE UKRAINIAN-BELARUSSIAN EDUCATIONAL RELATIONSHIPS AT THE END OF XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

Summary. Objective. *The purpose of this research is to investigate the role and place of Chernihiv educational institutions in the social*

and cultural relations of Ukrainians and Belarusians during their national and cultural revival. **The research methodology** is based on the principles of historicism, consistency and objectivity in the approach to the phenomena of the past, based on detailed and comprehensive sources and scientific literature analysis. **The scientific novelty** of the article consists in an attempt to investigate the content of educational relations between Ukrainians and Belarusians in Chernihiv region at the end of XIX – beginning of the XX centuries comprehensively.

Conclusions. *The Belarusian-Ukrainian relations in the educational field were quite one-sided in fact. This was caused by the difficult situation in the sphere of schooling in Belarus (there were no universities at all) and the comparatively better developed system of education in the Ukrainian lands. A lot of immigrants from Belarus studied in Nizhyn, Glukhiv institutes. During their educational and scientific studies Belarusian students and scientists were able to get acquainted with the real life of the Ukrainian people, to compare their situation with the situation of Ukrainians. Also Belarusian students participated in numerous clubs and societies of multifarious character and orientation. Special attention should be paid to the creative activity of J. Zhurba, F. Bogushevich and Y. Kolas in Chernihiv region. The presence of Belarusians in different educational institutions of Ukraine caused the establishment of personal contacts, which subsequently actively promoted scientific relations, dissemination of knowledge and culture in general. All this allows speaking of the solid basis on which the relations in the field of education, science and literature subsequently developed.*

A prospective direction for further research of the problem is the study of Ukrainian-Belarusian educational relations during the interwar period.

Keywords: *Ukraine; Belarus; educational relations; F. Bogushevich; J. Zhurba.*

Постановка проблеми. Творча взаємодія білоруських і українських культурних діячів періоду їх національно-культурного відродження приносила значний результат, який ставав усе вагомішим. Велике значення у цьому мало навчання на території України багатьох представників білоруської культури. Адже у Білорусії у XIX – на початку XX ст. кількість вищих навчальних закладів не задовольняла потреби населення (Перцев, 1953, с. 297). Та і загальний рівень освіти на білоруських землях залишався низьким. За даними перепису 1897 р., чисельність письменого населення складала лише 25,7 % від загальної кількості мешканців.

Крім того, згідно з переписом, на території Білорусії проживали чимало українців. Зокрема, в Гродненській губернії українці склали 22,6 % від усього населення, у тому числі в Кобринському повіті – 79,6 %, Берестейському – 64,4 %, Більському – 39,1 % (*Народное образование*, 1989, с. 325–326).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідницька розробка проблеми освітніх взаємин українців і білорусів на Чернігівщині кінця XIX – початку XX ст. не стала темою спеціального дослідження. Окремі документи, які стосуються біографії, навчання та громадської діяльності Ф. Богушевича, виявлені у фондах Чернігівської губернської земської управи та повітових земських управ, що зберігаються у ДАЧО. Різні питання освітньо-наукових контактів розглядали М. Булахов, А. Карський, В. Бєлашов, У. Казбярук та ін. У їхніх дослідженнях зібраний не лише багатий фактичний матеріал, але й зроблені цінні висновки.

Мета статті – дослідити роль і місце навчальних закладів Чернігівщини у громадсько-культурних зв'язках українців та білорусів періоду їх національно-культурного відродження.

Виклад основного матеріалу. Так, у другій половині XIX ст. в Україні здобув освіту згодом відомий білоруський письменник, один із засновників нової білоруської літератури Францішек Богушевич (1840–1900). Активний учасник польського повстання 1863 р., уникаючи репресій, він таємно перебрався на Чернігівщину, де в Ніжині, Чернігові, Конотопі прожив 15 років. Уже 29 травня 1865 р. Ф. Богушевич став студентом юридичного ліцею ім. Безбородька (у 1875 р. був перейменований у Ніжинський історико-філологічний інститут). Через скрутне матеріальне становище Ф. Богушевич намагався отримати стипендію. З цього приводу він згодом писав, «звернувся до керівництва про призначення мені стипендії з другого півріччя. Але так як вакансії не виявилось, то я отримав відмову. Поступив на другий курс, я знайшов можливість забезпечувати себе репетиторською роботою і тому вважав, що немає потреби турбувати керівництво своїм проханням про стипендію...» (Казбярук, 1966, с. 65).

У 1868 р. Ф. Богушевич закінчив ліцей з чином чиновника 12-го класу і отримав роботу в Чернігові. 26 листопада того ж року він писав до чернігівського віце-губернатора «до 1 грудня зв'язаний службою в тутешній земській управі» (ДАЧО, ф. 140,

оп. 1, спр. 141, арк. 46). Призначений він був звичайним канцелярським чиновником, а тому подав записку про присвоєння йому, згідно з отриманою освітою, чину губернського секретаря. Це прохання задовольнили, і Ф. Богушевича перевели до Чернігівської палати кримінального і цивільного суду, призначивши кандидатом на посаду судового слідчого. Незадовго він був призначений виконувати обов'язки судового слідчого першої дільниці Борзенського округу. 15 вересня 1874 р. Ф. Богушевич одружився з дворянкою Г. Шкленник. 2 жовтня 1875 р. у них народилась дочка Костанція, а 29 грудня 1881 р. – син Томаш (ДАЧО, ф. 806, оп. 1, спр. 164, арк. 22–24, 29). Сім'я Ф. Богушевича проживала у Конотопі в найманому помешканні. Сам же він зосереджував увагу на відповідальному виконанні своїх обов'язків, розбирався у різних побутових справах жителів міста. Він був свідомим захисником інтересів українських селян.

Упродовж 1874 і до 1883 р. Ф. Богушевич перебував на службі в судових органах Конотопа. Молодий юрист, зустрічаючись у своїй практиці з багатьма людьми, завжди намагався захистити їхні інтереси. Тут проживали тоді український історик О. Лазаревський, письменник П. Куліш, військовий письменник і теоретик М. Драгомиров, а отже, слідчому Ф. Богушевичу було з ким спілкуватися, на кого рівнятися. Через п'ятнадцять років він повернувся до рідного міста Вільно (Ильин, 2000, с. 247–250).

У 1881–1885 рр. у Ніжині почалося студентське життя уродженця Гродненщини Юхима Карського (1860–1931). Син сільського священнослужителя, він закінчив Мінську семінарію і, прагнучи отримати вищу освіту, вибрав Ніжинський історико-філологічний інститут, де можна було навчатися, перебуваючи на державному забезпеченні. Перший навчальний рік склався для студента Ю. Карського непросто. Це було пов'язано із труднощами вивчення давніх мов (Карский, 2011, с. 152–153).

На слов'яно-російському відділі під керівництвом професора Р. Брандта почався його шлях у науку. Перша студентська наукова робота «Особливості правопису і мова Супрасльського рукопису» була високо оцінена, про що повідомлялося у збірнику «Новини Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородько» («Извлечение из протоколов», 1885, с. 126–129). Про успішний захист магістерської роботи в університеті Св. Воло-

димира Ю. Карський повідомив у листі до етнографа П. Шейна (1893). «В Києві мене прийняли досить дружжелюбно, можливо тому, що з багатьма я вже познайомився на з'їзді у Вільні, зокрема, з Антоновичем, Владимировим... Диспут мій пройшов благополучно» (Карський, 2011, с. 153).

Ю. Карський – автор понад тисячі наукових праць, багатьох рецензій, відгуків, заміток та ін. – був славістом, етнографом, фольклористом, істориком мови, засновником білоруського мовознавства і літературознавства. Тритомну книгу вченого «Білоруси» академік Б. Ляпунов назвав головним пам'ятником його життя (Булахов, 1981, с. 163). В ній уперше була науково обгрунтована національна самобутність білорусів як одного із слов'янських народів.

У 1899 р., український вчений П. Клименко, успішно склавши іспити, вступив до класичної гімназії при Історично-філологічному інституті кн. Безбородька. За гімназійні роки (1899–1907) у П. Клименка сформувався свідомий інтерес до гуманітарних наук, особливо до історії. Уже 1908 р. П. Клименко – студент історичного відділення історико-філологічного факультету університету св. Володимира (Карський, 2011, с. 153). Справжньою науковою школою від 1911 р. став для нього студентський семінар – Історично-етнографічний гурток при університеті. До семінару М. Довнар-Запольського П. Клименко прийшов із бажанням досліджувати економічну історію.

Одним із центрів білорусько-українських зв'язків був Глухівський вчительський інститут (1874–1917), який є одним з перших вищих педагогічних закладів України.

Революція 1905 р. дала могутній поштовх розвитку українського національного руху. Не залишився осторонь і Глухів: там був утворений український гурток, ядром якого стали студенти вчительського інституту, пізніше відомі українські діячі: Степан Васильченко, Костянтин Зленка та ін. На зустрічах гуртка читалася заборонена література – твори ідеологів українського руху Михайла Драгоманова і Михайла Грушевського, піднімалося питання про створення національної школи. Гуртком керував видатний український історик Дмитро Дорошенко. Він писав: «Я був тоді студентом університету, і коли із-за студентських рухів, навчання у вищих школах було призупинено, я перебував у батьків у Глу-

хові... У Глухові тоді також знаходилися студенти українці: Гліб Юницький, Микола Шумицький (майбутній архітектор та дипломат, полковник Армії Української Народної Республіки) та ін. Усі ми належали до «Української революційної партії» і вважали своїм обов'язком підтримувати «інститутський гурток», читали там лекції, заборонену літературу, й взагалі старалися розповсюджувати національну свідомість і радикально-революційні настрої...» (Григоревский, 1912, с. 136).

Апогеєм діяльності гуртка стало подане директорів інституту 13 квітня 1907 р. прохання, підписане 42 студентами-українцями і 11 студентами інших національностей, серед них білорусами. Обурюючись антипедагогічною практикою навчання у народній школі, де викладання велося російською мовою, студенти вимагали, щоб керівництво інституту поклопотало перед міністерством народної освіти про включення до обов'язкового плану інституту таких дисциплін, як українська мова, українська література та історія, з викладанням на рідній мові (Григоревский, 1912, с. 146).

У Глухівському вчительському інституті завжди навчалось багато білорусів. На початку ХХ ст. на Чернігівщині вчився згодом відомий білоруський поет Янка Журба (справжнє ім'я – Іван Івашин, 1881–1964). Після закінчення Полоцької вчительської семінарії (1902) і кількарічної праці в початкових школах Вітебської губернії, Я. Журба, бажаючи отримати вищу освіту, вступив у 1906 р. до Глухівського вчительського інституту. Під час навчання став членом українського нелегального гуртка, учасники якого вивчали українську літературу, а також обмірковували окремі політичні питання. Сам Янка Журба писав: «Я хотів якомога глибше познайомитися з українським народом, його новою літературою, українськими народними піснями й мальовничою природою України. Там став учасником українського гуртка, у якому вивчалася українська література, а також обговорювалися деякі національні питання» (Журба, 1909, с. 212).

Участь у таких гуртках пробуджувала не тільки у Я. Журби, але і в інших студентів-білорусів почуття національної свідомості (Трус, 2011, с. 219). Тому коли в стіни Глухівського вчительського інституту потрапила газета «Наша ніва», студенти-білоруси одразу ж створили свій, також нелегальний, білоруський гурток. Так, ця

газета наголошувала, що «освіта повинна бути пов'язана нерозривно з душею білоруса, повинна розвивати і збагачувати її, а не калічити, а для цього треба оперти її на національному фундаменті» («З нашого жыцьця», 1910, с. 547–548). В одному з листів до газети «Наша ніва» поет Я. Журба писав: «У справі про національну школу нам треба уважно повчитися у наших сусідів-українців, у яких вже давно проводиться широка робота за націоналізацію школи. Але найбільше зросла ця праця в останні роки. Учені різних училищ і навпаки простий сільський український народ проханнями, петиціями, потребами вже давно домагаються своєї національної школи» (Журба, 1909, с. 211–212).

Беручи приклад з українців, студенти-білоруси створили свій гурток «Білоруська національна хевра» (спілка студентів у Глухівському вчительському інституті) на чолі з Я. Журбою. Ідеями гуртка були самоосвіта в білоруському дусі і поширення ідеї про національну білоруську школу. Для досягнення мети планувалося підтримувати білоруський рух за національну школу, читати лекції з національної справи, домагатися білорусизації школи тощо (Ільїн & Гарбачык, 2000, с. 50).

Після закінчення Глухівського вчительського інституту (1911) деякий час працював учителем на Полтавщині і одночасно продовжував літературну діяльність білоруський поет Я. Журба. Це свідчить про те, що було немало білорусів, які вивчали історію, культуру рідного краю, поширювали свої знання серед українців.

Атмосферу діяльності гуртка передають спогади студента Миколи Карпова, який писав про свого білоруса-однокурсника Степана Дроздовського: «Він завжди носився зі своїми білоруськими газетами, він мріяв навчатися у школах рідної Білорусії. Чудовий був хлопець, чудовий, сердечний білорус» (Белашов, Гурець, & Заїка, 1994, с. 31). М. Карпов згадує ще одного однокурсника – свідомого білоруса Степана Касмовича. У газеті «Наша ніва» знаходимо повний список білоруського гуртка: Лев Кутас (Мінська губернія), К. Карпович (Мінська губернія), Г. Іванов (Вітебська губернія) та ін. («З нашого жыцьця», 1910, с. 548). У щоденнику Антона Луцкевича за 5 лютого 1919 р. знаходимо: «Приїхав з Києва Татур... Він розповів про становище у Києві» (Григоревский, 1912, с. 236).

Діяльності білоруського гуртка допомагав і Д. Дорошенко, який давно перейнявся білоруською справою. Про це свідчить його стаття «Білоруси і їх національне відродження», надрукована в газеті «Наша ніва» у січні 1909 р., звичайно, не без допомоги Я. Журби, який переклав статтю на білоруську мову і написав до неї вступ. Д. Дорошенко прагнув подати українському читачеві панорамне уявлення про культурне життя Білорусії (Дорошенко, 1909а, 1909б, 1909с). Слід відзначити, що Д. Дорошенко та І. Свенціцький були першими білоруськими літературознавцями.

Відомо, що глухівський білоруський гурток забезпечував білоруський лінгвіст Павло Растаргеев, який закінчив наставницький інститут у 1901 р. Він вважав своїм обов'язком допомагати гуртку Янки Журби: привозив літературу, читав лекції з білорусознавства (Верабей, 1994, с. 234).

Висновки. Отже, одним із перших центрів білорусько-українських освітніх зв'язків була Чернігівщина. Білорусько-українські відносини в галузі освіти були фактично досить однобічними, що зумовлювалося складною ситуацією у сфері шкільництва Білорусії (не було жодного університету) і порівняно краще розвинутою системою освіти на українських землях. У Ніжинському, Глухівському інститутах навчалися чимало вихідців з Білорусії. Під час своїх навчальних і наукових студій білоруські студенти та вчені мали змогу ознайомлюватися з реальним життям українського народу, порівнювати своє становище зі становищем українців. Білоруські студенти також брали участь у численних гуртках і товариствах найрізноманітнішого характеру та спрямування. У цьому плані особливої уваги заслуговує творча діяльність на теренах Чернігівщини Я. Журби, Ф. Богушевича, Я. Коласа. Перебування білорусів у різних навчальних закладах України вело до налагодження особистих контактів, які згодом активно сприяли науковим взаєминам, поширенню знань та культури загалом. Усе це дає підстави говорити про міцну основу, на якій згодом розвинулися взаємини у сфері освіти, науки і літератури.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є вивчення українсько-білоруських освітніх зв'язків міжвоєнного періоду.

Джерела та література

- Бєлашов, В.І.** (1996). *Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України*. Глухів: Глухівський державний пед. інститут імені С.М. Сергєєва-Цєнського.
- Бєлашов, В.І., Гурець, М.П., & Зайка, В.В.** (1994). *Глухівський державний педагогічний інститут*. Суми: ВВП «Мрія»-ЛТД.
- Булахов, М.** (1981). *Евфимий Фёдорович Карский: жизнь, научная и общественная деятельность*. Минск: БГУ.
- Вєрабєй, А.Л.** (Нав. рэд.). (1994). *Журба Янка. Беларускія пісьменнікі (1917–1990): даведнік*. Минск: Мастацкая літаратура.
- Григоревский, М.С.** (Ред.). (1912). *Ежегодник Глуховского учительского института. Год первый*. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев.
- ДАЧО – Державний архів Чернігівської області, м. Чернігів.
- Дорошенко, Д.** (1908). *Білоруси і їх національне відродження*. Київ: «Український Учитель».
- Дорошенко, Д.** (1909а). 3 Віленських вражень. *Рада, 123*, с. 16–21.
- Дорошенко, Д.** (1909б). 3 Віленських вражень. *Рада, 114*, с. 8–13.
- Дорошенко, Д.** (1909с). Відродження Білорусі. *Руслан, 168*, с. 12–18.
- Журба, Я.** (1909). Лісты з України П. Клапоты аб національнай школе. *Наша ніва, 15*, с. 211–212.
- 3 нашого жыцьця. (1910). *Наша ніва, 36*, с. 547–548.
- Извлечение из протоколов Конференции Института за 1883/84 учебный годъ. (1885). *Известия историко-филологического института князя Безбородка в Нежине 1883–1884*, 9, 126–129. Москва – Киев.
- Ильин, А.** (2000). Франтишек Богушевич и Конотопщина. *Нёман, 3*, 247–250.
- Глын, А., & Гарбачык, М.** (2000). Нацыянальнае адраджэньне пачатку ХХ ст.: беларуска-ўкраінскія павязі. *Спадчына, 2*, 50.
- Казбярук, У.** (1966). Францішак Багушэвіч у Пецярбургу і на Украіне. *Вєсці Акадэміі навук Беларускай ССР. Сэрыя грамадскіх навук, 2*, 63–69. Минск: Навука і тэхніка.
- Карский, А.** (2011). Академик Карский: страницы книги. *Нёман, 8*, 152–153.
- Народное образование и культура в БССР: Статистический сборник.* (1989). Москва: Финансы и статистика.
- Перцев, В.Н.** (Ред.). (1953). *Документы и материалы по истории Белоруссии* (Т. 3). Минск: Изд. АН БССР.
- Трус, М.В.** (Рэд.). (2011). Максим Багдановіч. *Энцыклапедыя*. Минск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі.

References

- Bielashov, V.I.** (1996). *Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï i Livoberezhnoi Ukrainy [Hlukhiv is the capital of Hetman and Left Bank Ukraine]*. Hlukhiv: Hlukhivskiy derzhavnyi ped. instytut im. S.M. Serhieieva-Tsenskoï [in Ukrainian].
- Bielashov, V.I., Hurets, M.P., Zaika, V.V.** (1994). *Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut [Glukhiv State Pedagogical Institute]*. Sumy: VVP «Mriia»-LTD [in Ukrainian].
- Bulakhov, M.** (1981). *Evfimiy Fyedorovich Karskiy: zhizn, nauchnaya i obshchestvennaya deyatel'nost [Evfimiy Karsky: Life, scientific and social activity]*. Minsk: BGU [in Belarus].
- Verabey, A.L.** (Ed.). (1994). *Zhurba Yanka [Zhurba Janka]. Belaruskiya pismenniki (1917–1990) – Belarusian writer (1917–1990)*. Minsk: Mastatskaya literatura [in Belarus].
- Grigorevskiy, M.S.** (1912). (Ed.). *Ezhegodnik Glukhovskogo uchitelskogo instituta. God pervuy [Yearbook of the Glukhov Teachers Institute. First year]*. Kiev: Tip. T-va I.N. Kushnerev [in Russian].
- DACHO – Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, m. Chernihiv [State archive of Chernihiv region, Chernihiv] [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1908). *Bilorusy i yikh natsionalne vidrozhennia [Byelorussians and their national revival]*. Kyiv: «Ukrainskiy Uchytel» [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1909a). Z Vilenskiykh vrazhen [From Vilna impressions]. *Rada*, 123, pp. 16–21 [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1909b). Z Vilenskiykh vrazhen [From Vilna impressions]. *Rada*, 114, pp. 8–13 [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1909c). Vidrozhennia Bilorusi [The revival of Belarus]. *Ruslan*, 168, pp. 12–18 [in Ukrainian].
- Zhurba, Ya.** (1909). Listy z Ukrainy II. Klapoty ab natsionalnay shkole [Letters from the Ukraine II. Klapoty of natsionalnay shkole]. *Nasha niva – Our field*, 15, pp. 211–212 [in Belarus].
- Z nashogo zhyttsya [From our lives]. (1910). *Nasha niva – Our field*, 36, pp. 547–548 [in Belarus].
- Iz vlechenie iz protokolov Konferentsii Instituta za 1883/84 uchebnyy god [Extract from the minutes of the Conference of the Institute for the academic year 1883/84]. (1885). *Izvestiya istoriko-filologicheskogo instituta knyazya Bezborodka v Nezhine 1883–1884 – News of the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodka in Nizhyn 1883–1884*, 9, 126–129. Moskva – Kiev [in Ukrainian].
- Ilin, A.** (2000). Frantisek Bogushevich i Konotopshchina [Frantisek Bogushevich and Konotopshchina]. *Neman*, 3, 247–250 [in Russian].

- Ілін, А., Garbачык, М.** (2000). Natsyyanalnae adradzhenne pachatku XX st.: belarуска-vkrajnskiya povyazi [National revival of the early twentieth century: Belarusian-Ukrainian relations]. *Spadchyna – Heritage*, 2, 50 [in Belarus].
- Kazbyaruk, U.** (1966). Frantsishak Bagushevich u Petsyarburgu i na Ukraine [Frantisek Bogushevich in St. Petersburg and Ukraine]. *Vestsi Akademii navuk Belaruskay SSR. Seryya gramadskikh navuk – Bulletin of the Academy of Sciences of the Belarusian SSR. Social Sciences Series*, 2, 63–69. Minsk: Navuka i tekhnika [in Belarus].
- Karskiy, A.** (2011). Akademik Karskiy: stranitsy knigi [Academician Kara: Pages of a book]. *Neman*, 8, 152–153 [in Belarus].
- Narodnoe obrazovanie i kultura v BSSR: Statisticheskiy sbornik [Education and Culture in the Byelorussian BSR: Statistical Yearbook]*. (1989). Moscow: Finansy i statistika [in Russia].
- Pertsev, V.N.** (Ed.). (1953). *Dokumenty i materialy po istorii Belorussii [Documents and materials on the history of Belarus]*. (Vol. 3). Minsk: Izd. AN BSSR [in Russian].
- Trus, M.V.** (Ed.). (2011). Maksim Bagdanovich [Maxim Bogdanovich]. *Entsyklapedyya – Encyclopedia*. Minsk: Belarus. Entsykl. imya P. Brovki [in Belarus].

Стаття надійшла до редакції 18.03.2020 р.